

लिखतको

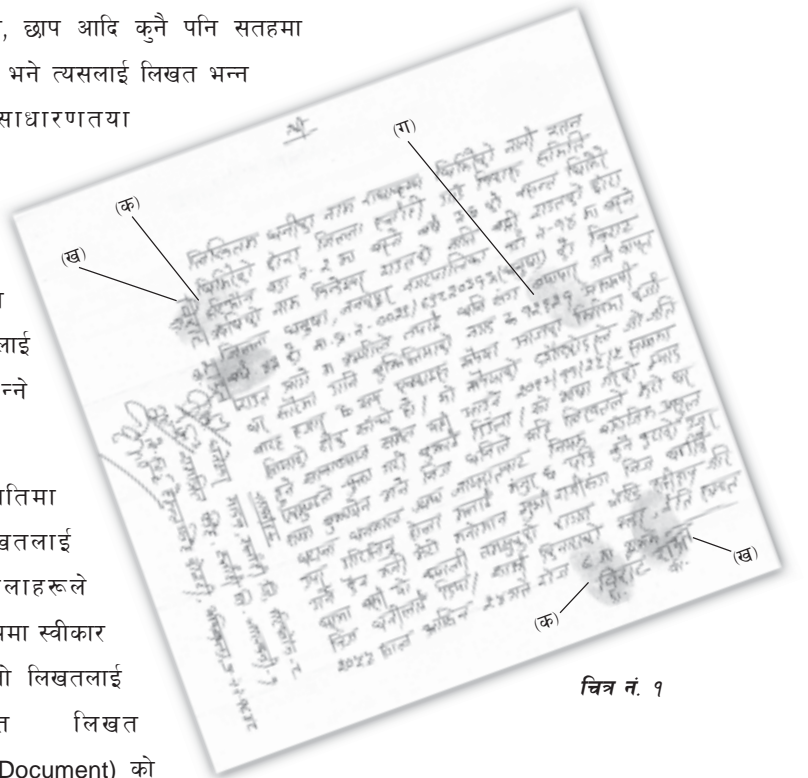
महेन्द्र बहादुर थापा*

वैज्ञानिक परीक्षण

कानुनको कार्यान्वयन र न्याय सम्पादन गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने विज्ञानलाई विधिविज्ञान (Forensic Science) भनिन्छ। यो विज्ञानको प्रयोग अदालती कार्यमा र प्रहरीले अनुसन्धानको क्रममा बढी गर्ने भएकोले यसलाई **अदालती विज्ञान** वा **प्रहरी विज्ञान** पनि भन्ने गरिन्छ। अदालती जीव विज्ञान, अदालती रसायन विज्ञान, विवादित लिखत परीक्षण आदि विधिविज्ञानका विविध विधाहरू हुन्। विधिविज्ञानमा 'लिखत परीक्षण' ले आफ्नै किसिमको महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। कुनै पनि क्षेत्रमा सम्झौता, करारनामा, कर्मचारीको उपस्थिति आदिलाई लिपिबद्ध गरी राख्ने गरिन्छ। उदाहरणका लागि, कक्षा शिक्षकले प्रत्येक दिन कक्षामा उपस्थित विद्यार्थीको रेकर्ड राख्नका लागि हाजिर लिने गर्दछन्। कर्मचारीले प्रत्येक दिन कार्यालयमा उपस्थित हुँदा हाजिर गर्ने गर्दछन्, ऋण दिने व्यक्ति (साहु) ले ऋण लिने व्यक्ति (ऋणि) बाट तमसुक बनाएर राख्ने गर्दछन्। यस अर्थमा हाजिर रजिष्टर, तमसुक आदिलाई **लिखतको** रूपमा लिन सकिन्छ। यस्तै गरी कुनै पनि अर्थपूर्ण

अक्षर, सङ्केत, छाप आदि कुनै पनि सतहमा लेखिएको छ भने त्यसलाई लिखत भन्न मिल्छ। साधारणतया कलमको सहायताले कागजमा लेखिएको वा छाप लागेकालाई लिखत भन्ने गरिन्छ।

यथास्थितिमा रहेको लिखतलाई सरोकारवालाहरूले निर्विवाद रूपमा स्वीकार गरेमा त्यस्तो लिखतलाई विवादरहित लिखत (Genuine Document) को रूपमा लिइन्छ। उक्त लिखतको सम्बन्धमा कुनै पनि सरोकारवालाले कुनै पनि किसिमको विवाद उठाएमा, त्यस्तो लिखतलाई विवादग्रस्त लिखत (Questioned Document) को रूपमा लिइन्छ, र विवादको

चित्र नं. १

निरूपणका लागि त्यस्तो लिखतको वैज्ञानिक परीक्षण गर्नुपर्छ। उदाहरणका लागि चित्र नं. १ मा देखाइएको लिखतलाई विचार गरौं। सरोकारवालाले त्यस लिखतको सम्बन्धमा निम्न प्रकारका विवादहरू उठाउन सक्छन् :-

* महेन्द्र बहादुर थापा राष्ट्रिय विधिविज्ञान प्रयोगशाला, खुमलटारमा वैज्ञानिक अधिकृत हुनुहुन्छ।

(१) करणीले (लिखतमा सहीछाप गर्ने व्यक्तिले) लिखतको व्यहोराको शिर पुछारमा लगाएको ल्याप्चेछापहरू (सङ्केत 'क' दिई चित्र नं. १ मा देखाइएको) मेरो होइन भन्न सक्छ ।

(२) करणीले व्यहोराको शिर पुछारमा रहेको दस्तखतहरू (सङ्केत 'ख' दिई चित्र नं. १ मा देखाइएको) मेरो होइन भन्न सक्छ ।

(३) व्यहोराको 'ख' महलमा लागेको ल्याप्चेछाप (त्यहाँ ल्याप्चेछापको सट्टा दस्तखत पनि हुनसक्छ), (सङ्केत 'ग' दिई चित्र नं. १ मा देखाइएको) मेरो होइन भन्न सक्छ ।

(४) करणीले लिखतको व्यहोरामा लागेको ल्याप्चेछाप र दस्तखतलाई (सङ्केत 'क', 'ख' र 'ग' दिई चित्र नं. १ मा देखाइएको) स्वीकार गरेता पनि पहिले लेखिएको व्यहोरालाई कुनै केमिकल्स प्रयोग गरी उडाई त्यस ठाउँमा अर्कै व्यहोरा (जुन हाल लेखिएको छ) भरिएको तर्फ प्रस्तुत गर्न सक्दछ ।

(५) करणीले लिखतको व्यहोरामा लागेको ल्याप्चेछाप र दस्तखतलाई स्वीकार गर्छ तर उसले के भन्छ भने 'मैले सादा कागजमा सहीछाप गरी छोडेको थिएँ र मेरा विपक्षीले त्यो कागज भेटेर व्यहोरा भरेका हुन्' । अर्थात्, निजले व्यहोराको शिर पुछारमा भएको सहीछापलाई स्वीकार गर्छ तर उक्त व्यहोरालाई स्वीकार गर्दैन । लिखतको यस्तो अवस्थालाई 'लिफा' भनिन्छ ।

(६) साक्षी वा साक्षीहरूले आफ्नो संलग्नता अस्वीकार गर्न सक्छ अर्थात् साक्षीको महलमा भएको सहीछाप सम्बन्धित साक्षीहरूले मेरो होइन भन्न सक्छन् ।

(७) लेखक साक्षीले 'यो लिखतको व्यहोरा मैले लेखेको होइन' भन्न सक्छ ।

(८) करणीले व्यहोराको अक्षरेपी महलमा रहेको अङ्क अक्षर बदलिएको (Alteration) भन्न सक्छ ।

(९) सरोकारवालाले लिखतको शिर पुछारमा लागेको ल्याप्चेछाप करणीको मृत्यु भएपछि

लागेको हो भन्न सक्छ ।

(१०) दुई फरक फरक लिखतहरूका टुक्राहरूबाट प्रस्तुत लिखत तयार भएको हो भन्ने जिकिर करणी वा सरोकारवालाले गर्न सक्दछन् ।

(११) लिखतको व्यहोरा एउटै कलम-मसी प्रयोग गरी लेखिएको होइन भन्ने जिकिर हुन सक्छ ।

(१२) करणीले 'हालसालै तयार भएको लिखतम् पुरानो मिति राखिएको हो' भन्न सक्छ । उदाहरणका लागि, लिखतको अन्तमा मिति २००७/११/७ गते उल्लेख भएको छ तर करणी वा सरोकारवालाले यो लिखत उक्त मितिको होइन, पछि तयार भएको हो भन्न सक्छ ।

उपरोक्त कुराहरूमा मात्र विवादहरू सीमित हुँदैनन्, अन्य विवादहरूपनि उठ्न सक्छन् । लिखतको प्रकृति अनुरूप विवादहरू उठ्ने गर्दछन् । उदाहरणका लागि, रु. १०००/- को नेपाली नोट नक्कली हो भन्ने विवाद उठ्न सक्छ । भिसा कार्डको सम्बन्धमा, राहदानीमा टाँस भएको फोटोको सम्बन्धमा, नागरिकतामा टाँस भएको फोटो र आधिकारिक व्यक्तिले गरेको दस्तखतको सम्बन्धमा विवाद उठ्न सक्छ । यस्ता अनगिन्ती विवादहरूको निरूपण वैज्ञानिक स्रोत साधन र व्याख्याको आधारमा गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यस्ता विवादहरू के कसरी समाधान गर्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा निरन्तर विस्तृत वैज्ञानिक अध्ययन र अनुसन्धान हुनु आवश्यक रहन्छ । विवादित लिखतको परीक्षणकर्ताको अनुभव, तालिम एवम् कार्यक्षमताले पनि त्यस्ता विवादहरू वैज्ञानिक रूपमा हल गर्न अत्यन्त सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

वैज्ञानिक उपकरणहरू र प्रयोग

विवादित लिखतको वैज्ञानिक परीक्षण गर्दा विभिन्न प्रकारका वैज्ञानिक उपकरणहरूको सहयोग लिइन्छ । विभिन्न किसिमको वैज्ञानिक परीक्षणमा एउटै उपकरण पनि प्रयोग हुन सक्छ भने कुनै खास परीक्षणमा विभिन्न प्रकारका उपकरणहरू

एकैसाथ प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था पनि आउँछ । विवादित लिखतको परीक्षणमा कुन उपकरण वा उपकरणहरू प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा उक्त लिखतको किसिम, परीक्षण गर्नुपर्ने कुरामा भर पर्छ र परीक्षणकर्ताले आफ्नो ज्ञान, सीप एवम् अनुभवको प्रयोग गरी उपयुक्त विधि र उपकरणको प्रयोगबाट परीक्षण गर्नुपर्छ र निष्कर्षमा पुग्न पर्छ । विवादित लिखतको परीक्षण गर्दा प्रयोग गरिने केही वैज्ञानिक उपकरणहरू र त्यसका केही प्रमुख उपयोगिता निम्न अनुसार छन् :-

(१) म्याग्निफाइङ्ग ग्लास (Magnifying glass): यो एउटा साधारण माइक्रोस्कोप हो र यसमा एउटा कन्भेक्स लेन्स हुन्छ । दस्तखत र हस्ताक्षरको मात्र होइन कि ल्याप्चेछापको पनि अध्ययन गर्न यो अति उपयोगी छ । वास्तवमा भन्ने हो भने कुनै पनि विवादित लिखतको प्रारम्भिक अध्ययन यसको सहायताबाट गर्ने गरिन्छ ।

चित्र नं. २ : वृहतिकरण ग्लास

(२) भिडियो स्पेक्ट्रल कम्परेटर (Video Spectral Comparator) को संयन्त्र विवादित लिखतको परीक्षण गर्न सम्भवत सबैभन्दा बढी प्रयोग गरिने उपकरण हो । यसमा इन्फ्रारेड, अल्ट्राभायोलेटका साथै पारगमित प्रकाशको व्यवस्था हुन्छ । ती विभिन्न प्रकारको प्रकाशहरूको प्रयोगबाट (अ) नाङ्गो आँखाले उस्तै देखिने मसिहरूबाट लेखिएको अक्षरहरू एउटै प्रकारको मसी हो वा होइन पत्ता लगाउन, (आ) टिपेक्स प्रयोग गरी पुनः माथिबाट लेखिएको ठाउँमा पहिले के लेखिएको थियो थाहा पाउन, (इ) कागजको गुणस्तर भौतिक रूपले तुलना गर्न,

(ई) कुनै खामबन्दी भित्र के छ पत्ता लगाउन (उ) कागजी नोट सक्कली नक्कली छुट्याउन (ऊ) हस्ताक्षर / ल्याप्चेछाप परीक्षण गर्ने क्रममा ठूलो पारी हेर्न, (ए) विवादित लिखतको भौतिक रूपमा खुर्किएको, दोहोरो लेखिएको ठाउँको अध्ययन गर्न आदि महत्वपूर्ण कार्यहरू समेत गरिन्छ ।

चित्र नं. ३ : भिडियो स्पेक्ट्रल कम्परेटर

(३) एस्डा (ESDA): इलेक्ट्रोस्टेटिक्स डिटेक्सन संयन्त्र (Electrostatics Detection Apparatus) लाई छोटकरीमा एस्डा (ESDA) भनिन्छ । प्रस्तुत उदाहरणलाई विचार गरौं- कुनै कपीको पहिलो पानामा केही लेखेर त्यो पानालाई च्यातेर फालियो । त्यस कपीको भित्री पानाहरू (जस्तो पाना नं. ६ वा ७) लाई ESDA मा राखेर अध्ययन गर्दा, पहिलो पानामा (जसलाई फालिसकियो) लेखेको तथ्यहरू थाहा पाउन सकिन्छ । ट्रान्समिटेड प्रकाशबाट पत्ता लगाउन नसकिने तथ्यहरू यस उपकरणको सहायताले पत्ता लगाउन सकिने हुन्छ ।

चित्र नं. ४ : इलेक्ट्रोस्टेटिक्स संयन्त्र

(४) रामन स्पेक्ट्रोस्कोपी (Raman Spectroscopy): यो अत्याधुनिक उपकरणको सहायताले मसीको तुलनात्मक परीक्षण यकिनका साथ गर्ने गरिन्छ । यस उपकरणले लिखतलाई कुनै किसिमले पनि बिगाडैन । यसको प्रयोग विधिविज्ञानको अन्य क्षेत्रहरूमा पनि प्रभावकारी रूपमा गरिन्छ ।

चित्र नं. ५ : रामन स्पेक्ट्रोस्कोपी

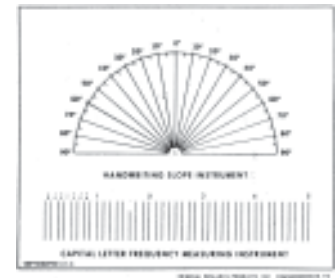
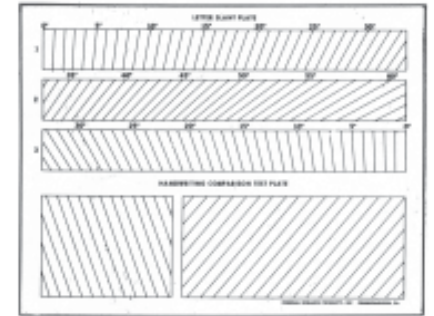
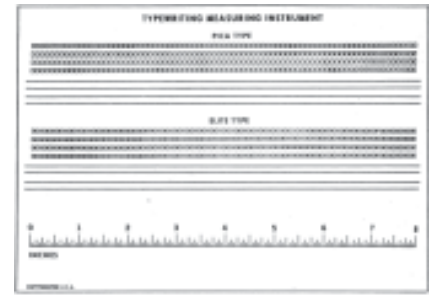
(५) कम्परेटर (Comparator): यस उपकरणको सहायताले दुईवटा ल्याप्चेछापलाई एकसाथ तुलनात्मक परीक्षणका लागि हेर्न सकिन्छ र परीक्षणकर्ताको आँखालाई अन्य प्रविधिमा जस्तो जोर (Stress) पर्दैन । हस्ताक्षर र दस्तखत परीक्षणमा पनि यसलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

चित्र नं. ६ : कम्परेटर

स्टेरियोमाइक्रोस्कोप (Stereomicroscope): खासगरी 'लिफा' सम्बन्धी परीक्षणमा बढी प्रयोग गरिन्छ । कम्प्युटर र स्क्यानरको सहयोग लिई लिखत परीक्षण गर्न सकिन्छ किनकि तिनीहरूको सहायताबाट लिखतको आवश्यक भागहरूलाई ठूलो र प्रष्ट पार्न सकिन्छ । थिन

लेयर क्रोमाटोग्राफी (Thin Layer Chromatography-TLC) को सहायताले मसी परीक्षण हुन सक्छ तर यस प्रविधिबाट परीक्षण गर्दा लिखतको केही भाग पूर्णरूपले नष्ट हुन्छ । विभिन्न किसिमको मेजरिङ प्लेटको सहायताले हस्ताक्षरका अक्षरहरूको भुकाव, कोण साथै टाइपराइटरबाट तयार भएको लिखतको परीक्षण गर्न सकिन्छ । फोटो खिच्ने प्रयोजनका लागि विशेष प्रकारका क्यामराहरू पनि हुनु आवश्यक छ ।

चित्र नं. ७ : ओलम्पस-१२८

परीक्षण विधि

साधारणतया विवादित लिखतको भौतिक परीक्षण गर्ने गरिन्छ, अर्थात् उक्त लिखत नविग्रिने गरी परीक्षण गर्ने गरिन्छ । विवादित लिखतको रासायनिक परीक्षण गर्दा त्यस लिखतको रासायनिक परीक्षण गरिएको भाग पूर्णरूपले नष्ट भएर जान सक्ने हुँदा सम्बन्धित निकायको स्वीकृतिबाट मात्र यसको परिक्षण गरिन्छ । कुनै

पनि विवादित लिखत परीक्षण गर्दा साधारणतया निम्न प्रक्रियाहरू अपनाइन्छन् :-

(१) लिखत परीक्षण गर्न पठाउने निकाय जस्तै, प्रहरी, अदालत, बैंक आदिले पठाएको चिठ्ठी र संलग्न कागजातहरू सिलबन्दी छ, छैन हेर्नुपर्छ । अर्थात् खामको जोर्नी जोर्नीमा आधिकारिक सही वा कार्यालयको छाप वा लाहाछाप परेको छ, छैन हेर्नुपर्छ । सम्भव भएसम्म सिलबन्दी नभएको खाममा रहेको लिखतहरू परीक्षण गर्नु त्यति उपयुक्त देखिदैन ।

(२) खामभित्र रहेका लिखतहरू के-कस्तो अवस्थामा छन् सावधानीपूर्वक हेर्नुपर्छ अर्थात् लिखतहरू च्यातिएको अवस्थामा छ, छैन, यदि लिखत च्यातिएको वा प्वाल परेको वा व्यहोरा प्रष्ट नबुझिने रहेछ तर सम्बन्धित निकायले पठाएको पत्रमा ती कुराहरू उल्लेख गरेको रहेनछ भने यथाशक्य छिटो उक्त निकायलाई जानकारी दिन उपयुक्त हुन्छ । प्रायःजसो अदालतले पठाएको विवादित लिखतसँगै अर्कै कागज जोडी उक्त लिखतको कैफियत खोलिएको हुन्छ । सम्बन्धित निकायले पठाएको पत्रमा उल्लिखित भएका लिखतहरू प्राप्त भएको छ, छैन सो समेत हेर्नुपर्छ ।

(३) माथि प्रकरण (१) र (२) मा उल्लिखित प्रक्रिया पूरा भैसकेपछि थप लिखतहरू माग्नुपर्ने भए सम्बन्धित निकायबाट त्यस्ता लिखतहरू माग गर्नुपर्छ । उदाहरणका लागि, नमूनाको लागि प्राप्त ल्याप्चेछापमा रेखाहरू प्रष्ट नउत्रेको भए प्रष्ट रेखाहरू उत्रने गरी ल्याप्चेछाप लगाई पुनः पठाउनु भनी पत्राचार गर्नुपर्छ । नियमानुसारको परीक्षण शुल्क प्राप्त नभएको भए सो समेत माग गर्नुपर्छ ।

(४) माथि प्रकरण (३) मा उल्लिखित प्रक्रिया पूरा भैसकेपछि उपयुक्त वैज्ञानिक उपकरणहरूको प्रयोग गरी लिखतको वैज्ञानिक परीक्षण गरिन्छ । आवश्यक मात्रामा लिखतको वा त्यसको केही भागको वृहतिकरण र प्रष्ट फोटोहरू खिच्नुपर्छ, आवश्यक परे कम्प्युटर स्क्यानइङ्ग गर्नुपर्छ र विस्तृत अध्ययन गरी देखिएको वैज्ञानिक तथ्यहरूलाई लेखेर राख्नुपर्छ । अनावश्यक रूपमा लिखतहरू फोल्ड गर्ने, तापमा राख्ने, पिन लगाउने, प्वाल

पार्ने आदि कामहरू गर्नु हुँदैन । लिखतलाई अनावश्यक रूपमा हातले छोइरहनु पनि हुँदैन । हस्ताक्षर र दस्तखत परीक्षण गर्दा भने अलि बढी नै ध्यान दिनु आवश्यक छ । विवादित हस्ताक्षर वा दस्तखतहरू सम्भव भएसम्म आफूसँगै काम गर्ने साथी वा सहयोगीलाई पनि स्वतन्त्र रूपमा परीक्षण गर्न दिने र त्यस्तो सम्भव नदेखिएमा केही समयको अन्तरालमा त्यसलाई पुनः आफैले परीक्षण गर्नुपर्छ । परीक्षण परिणाम प्रत्येक पटक एकै किसिमको आएको खण्डमा मात्र राय सहितको विस्तृत परीक्षण प्रतिवेदन तयार पार्नुपर्छ ।

चित्र नं. ८(क) : अप्रष्ट ल्याप्चे छाप

चित्र नं. ८(ख) : प्रष्ट ल्याप्चे छाप

विवादित लिखतको परीक्षणकर्ता लगायत सरोकारवालाले समेत बुझ्नुपर्ने तथ्य के हो भने परीक्षणकर्ताले दिएको परीक्षण प्रतिवेदन नै अन्तिम होइन, त्यसैको आधारमा सबै कुरा निर्धारित हुन्छ भन्ने पनि होइन । उक्त परीक्षण प्रतिवेदन स्वीकार गर्ने वा नगर्ने सो अधिकार, सम्बन्धित न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायको नै हो । त्यस्तो न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायले गरेको फैसलामा चित्त नबुझेमा माथिल्लो न्यायलयमा सम्बन्धित सरोकारवाला जान सक्ने अवस्था त विद्यमान नै छ नि ।

लिखत परीक्षणको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेको निष्पक्षता हो । सम्भव भएसम्म लिखत परीक्षणकर्ताले सरोकारवालाहरू (पक्ष र विपक्ष) सँग भेट्नु हुँदैन । त्यसको कारण के हो भने तिनीहरूको वृत्तान्त (लेखकको विचारमा धेरै आ-आफ्नो स्वार्थलाई ध्यान राखी मनगढन्ते कुराहरू) सुनेर परीक्षणकर्ता पूर्वाग्रही बन्ने सम्भावनालाई नकार्न मिल्दैन, अनुभवी परीक्षणकर्ता भने धेरै हदसम्म त्यस्ता तथ्यहरूबाट परिचित हुने हुँदा सचेत रहन्छन् ।

विवादित लिखतको परीक्षणकर्ता लगायत

सरोकारवालाले समेत बुझ्नुपर्ने तथ्य के हो भने परीक्षणकर्ताले दिएको परीक्षण प्रतिवेदन नै अन्तिम होइन, त्यसैको आधारमा सबै कुरा निर्धारित हुन्छ भन्ने पनि होइन । उक्त परीक्षण प्रतिवेदन स्वीकार गर्ने वा नगर्ने सो अधिकार, सम्बन्धित न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायको नै हो । त्यस्तो न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायले गरेको फैसलामा चित्त नबुझेमा माथिल्लो न्यायलयमा सम्बन्धित सरोकारवाला जान सक्ने अवस्था त विद्यमान नै छ नि ।

लिखित परीक्षणका सीमाहरू

प्रत्येक विज्ञानको आ-आफ्नै किसिमको सीमा भए जस्तै विधि विज्ञान अन्तर्गतको 'विवादित लिखत परीक्षण' को पनि आफ्नै किसिमका सीमाहरू छन् । विवादित लिखतका परीक्षणकर्ता (जसलाई विवादित लिखत परीक्षक पनि भन्ने गरिन्छ) ले कतिपय अवस्थामा जस्तोसुकै वैज्ञानिक प्रविधि र उपकरणहरू प्रयोग गरेपनि ठोस राय दिन सक्दैनन् । यो तथ्य तल उल्लेखित उदाहरणहरूबाट प्रष्ट हुन्छ :-

(१) दस्तखत परीक्षण गर्दा पर्याप्त सङ्ख्यामा

नमूना दस्तखतहरू उपलब्ध हुनु आवश्यक हुन्छ । ती दस्तखतहरू समकालीनको साथै आधिकारिक पनि हुनुपर्छ । यति नै सङ्ख्यामा नमूना दस्तखतहरू हुनुपर्छ भन्ने तोकिएको छैन तैपनि प्रचलनमा कम्तिमा ५ थान नमूना दस्तखतहरू लिनु उपयुक्त हुन्छ । विवादित दस्तखत २००७ सालको तर नमूना दस्तखत २०६२ सालको छ भने ती दस्तखतहरू परस्परमा तुलना गर्नु उपयुक्त देखिँदैन । तसर्थ, समकालीन अवस्थामा लिखतको परीक्षणकर्ता कुनै ठोस निष्कर्षमा नपुग्न पनि सक्छ । यिनै तथ्यहरू हस्ताक्षरको लागि पनि लागू हुन्छन् ।

(२) उदाहरणका लागि, सम्बन्धित निकायले 'यो लिखत २००७ सालमा तयार भएको हो वा होइन' परीक्षण गरिदिने भनी तोकिएको हुन्छ । कुनै पनि लिखतको उमेर यकिन साथ पत्ता लगाउने वैज्ञानिक प्रविधि हालसम्म उपलब्ध भएको देखिँदैन । लिखतको हस्ताक्षर र दस्तखत, व्यहोरा लेख्ने मसी, लिखतको कागज, व्यहोरा लेखक र साक्षी आदिलाई आधार मानी लिखतको तुलनात्मक उमेर अनुमान गर्ने गरिन्छ । धेरै लामो समय अन्तरालको लिखतको उमेर कार्बन

डेटिङ (Carbon Dating) प्रविधि अपनाएर चट्टानको उमेर पत्ता लगाए जस्तै गरी पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

(३) विवादित लिखतमा लागेको ल्याप्चेछाप जिउँदो वा मरेको कस्तो व्यक्तिको औंलाबाट लगाइएको हो भनेर सोधनी भएको हुन्छ । कतिपय अवस्थामा, यकिनका साथ राय दिन नसकिने हुन्छ ।

(४) विवादित लिखतमा लागेको ल्याप्चेछाप स्वेच्छाले लगाइएको हो वा व्यक्तिको इच्छा विपरित करबलले लगाइएको हो यकिन साथ भन्न सकिने अवस्था कमै हुन्छ ।

अन्त्यमा, कुनै पनि कार्यहरूलाई आधिकारिकता दिन लिपिबद्ध गरी लिखतको रूपमा राखिन्छ । विभिन्न कारणहरूले गर्दा लिखतहरू विवादित हुन गएमा, त्यसको परीक्षण वैज्ञानिक पद्धति अनुरूप हुनुपर्छ । उपयुक्त प्रविधि र उपकरणहरू प्रयोग गरी दक्ष र अनुभवी विशेषज्ञले मात्र लिखत परीक्षणको सीमाभित्र रही त्यस्ता विवादित लिखतहरूको सम्बन्धमा भरपर्दो राय दिन सक्छन् ।

